

Hima Gabriella

Gender Studies A feminista irodalomtudomány történetéhez*

Aligha van még egy olyan irodalomelméleti irányzat, amely ennyire összefonódna politikai mozgalmakkal, történelmi-társadalmi változásokkal, mint a Gender Studies. És aligha van még egy olyan irodalomelméleti irányzat, mely ennyire különböző elméleti indíttatásokat integrálna magába anélkül, hogy akár egy valamelyest körülhatárolható elméleti építményt hozna létre, vagy módszertanilag valamelyest egységes eljárást dolgozna ki. Ennek ellenére a feminista elméletek az irodalomtudományban jó három évtizede nemcsak produktívak maradtak, hanem éppen eklektikus megközelítéseik miatt olyan immanens elméleti fejlődésvonalat írnak le, amely úgyszólván lenyomata az utóbbi három évtized irodalomelméleti vitáinak. Ez az ív tükrözi azt a feszültséget, amely az irodalom politikai és társadalomtörténeti interpretációja illetve a szövegek esztéticitására specializálódó eljárások — a történelmi produkcióra és recepcióra koncentráló irodalomtudomány illetve a retorikus módszerekre koncentráló szövegelemzések, továbbá a szubjektumközpontú hermeneutika illetve a szubjektumot decentralizáló dekonstrukció — között fennáll. A feminista irodalomtudomány átváltozása Gender Studies-zá az irodalomelmélet párhuzamosan futó történetének is dokumentációja. A Gender Studies súlypontja a feminista irodalomtudományéhoz képest a nőspecifikus témákról a mind szociális, mind biológiai értelemben vett nem általános konstrukciós mechanizmusára helyeződött át. A Gender Studiest azonban nem lehet a feminista irodalomtudomány nélkül elképzelni, mint ahogy ez utóbbit sem a nőmozgalmak nélkül.

A feminista tudomány számára nem a korai, 20. század eleji, jogi egyenlőséget követelő nőmozgalom a releváns, hanem a 60-as évek végén induló mozgalom, amelynek célja az átfogó társadalmi emancipáció volt. A történelmi önmegbizonyosodás és aktuális identitáskonstitúció különböző kísérletei az időbeli egybeesés ellenére elhatárolódtak a 68-as neomarxista pozícióktól. A nőemancipációt ez a mozgalom már nem a társadalom valamennyi hátrányos helyzetű és elnyomott csoportja felszabadításának keretei között képzelte el mint egy magától értetődően összetartozó folyamat velejáróját. A nőmozgalom a maga részéről nem egy közösség valamennyi polgára számára egyenlőséget követelő programot akart támogatni — mert nem ezt tekintette feladatának —, hanem a nő mint *másik* számára akart a társadalmon belül specifikus helyet kivívni. Ez az álláspont, persze,

* E tanulmány a szerző *Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai* című könyvének egy fejezete. A kötet 1999-ben jelenik meg az Eötvös József Kiadónál.

eleve problematikus volt, és következmények egész sorát vont maga után. A nő specifikus másságának meghatározás-kísérlete evidensen a nőmozgalmon belüli erőteljes differenciálódáshoz vezetett, hiszen a nőnek mint *másnak*, azaz a férfitől különbözőnek a definiálása korántsem volt megfelelő alap egy maskulin projekciótól mentes önmeghatározáshoz. Ezek a problémák nemcsak a nőmozgalom politikai arculatában tükröződnek, hanem rányomják bélyegüket a feminista tudomány különböző szakaszaira és változataira is.

A nőmozgalom a nőkutatást különböző területeken ösztönözte. Az irodalommal összefüggésben ez egyrészt az irodalomban megjelenő nőkép kritikáját, másfelől az etabliozott férfiközpontú, azaz nemspecifikusan kizáró irodalomtörténeti kánon megkérdőjelezését és ismeretlen szerzőnők ismeretlen műveinek felkutatását jelentette. Az újonnan feltárt műveknek nemcsak és nem elsősorban önértékük volt, hanem főként autentikusnak tekintett információforrásul szolgáltak az adott kor szerzőnőinek életrajzaihoz, alkotási körülményeihez. Ez a vállalkozás ott vált problematikuská, amikor a kánonba való felvétel kritériuma nem az esztétikai érték volt, hanem a szerző női mivolta, vagyis amikor a historiografikus illetőleg archeológiai indíttatás ignorálta az esztétikai minőséget. Egy *másik* irodalomtörténet megalkotása, azaz az íróknak megírt és meg nem írt műveiből, azoknak a nehézségeknek és akadályoknak a dokumentálása kell hogy legyen, amelyekkel a nők konfrontálódtak, vagyis ennek a *másik* irodalomtörténetnek a kánonba felvett szövegek regisztrálásán túl egyúttal a felvehető szövegek éppoly szimptomatikus hiányát is konstatálnia kellene.

A korai feminista irodalomtudomány a nőképkutatással illetve -kritikával és egy új, női irodalomtörténet megalkotásának programjával vázolta ugyan politikai céljait, de metodikailag zsákutcába jutott. A célkitűzés felemás eredményekhez vezetett, a keresés többnyire azokat a szerzőnőket találta meg újra, akikre az irodalomtörténeti kánon már eddig is tekintettel volt, a kánon bővítése új felfedezésekkel pedig a minőség felhígulásának veszélyével fenyegetett. A „női irodalom” mint olyan, éppen a par excellence politikai-szociológiai orientáció miatt, esztétikailag gyanús kategóriává vált. A kutatás súlypontjai ezért a 80-as évektől kezdtek áthelyeződni: a nőképkutatás egyre inkább azoknak a mechanizmusoknak és stratégiáknak az elemzésére irányult, amelyek ezeket a képeket létrehozták; a női irodalom mint speciális műfaj iránti érdeklődés végül pedig a „női írásmód” koncepciójába torkollott.

Azt a kérdést, hogy a „maskulin írásmód” mellett létezik-e egy genuin „feminin írásmód”, nem az irodalomelmélet, hanem éppen a vitatott és obskurus női irodalom vetette fel. A feminista irodalomtudomány, mely az angolszász és francia irodalomelméletek metszéspontján keletkezett, egy-egy angol és francia primér szöveghez, Virginia Woolféhoz illetve Simone de Beauvoiréhoz nyúlik vissza, amelyek — egyetértő továbbgondolás vagy kritikai distancionálás formájában — máig éreztetik hatásukat.

Virginia Woolf *A Room of One's Own* című 1928-ban publikált esszéjében többek között William Shakespeare fiktív nővére, Judith Shakespeare ürügyén felveti egy női irodalomtörténet lehetőségének kérdését, és felhívja a figyelmet a női

és férfi írásmódok esetleges különbségére. A női írásmód nem feltétlenül igazodik a maskulin kritériumokhoz, mert más alkotói habitust és más recepciók formát követel meg. Woolf nyomán a feminista irodalomelmélet vizsgálni kezdte a „női írásmód” sajátosságait. Nem arra törekedett, hogy valamely közös téma-szubsztátumot vagy valamennyi író szövegében közös stílusjegyeket diagnosztizáljon. Különösen a francia feministák, Luce Irigaray, Hélène Cixous és Julia Kristeva próbálkoztak egy bizonyos nyelvi habitus kategóriáinak felállításával. Ezeket nem olyan anakronisztikus, hagyományosan a kedélyhez, lélekhez és szívhez rendelt attribútumokat értenek, mint az érzékenység, érzelmesség, passzivitás, természetesség, empátia, amelyek a felvilágosodás koráig „női” megnyilvánulásoknak számítottak. Az „écriture féminine” az ő elméletük szerint nemcsak női szerzők szövegeiben mutatható ki, hanem éppenséggel a szerző(nő) biológiai nemétől független írásgesztust jelöl. Ezek az elméletek strukturalista, posztstrukturalista illetve pszichoanalitikai nyelvelméletekre vezethetők vissza, amelyekben a férfi-női megszokott bináris rendjét felforgató diskurzust nevezik nőinek. De nőnek számít az olyan diskurzus is, amely nem a szimbolikus, hanem a „szemiotikai” szintet tematizálja. A női írásmódnak ez a definíciója majdnem azonos a modern irodalom egyes meghatározásaival, és így az „écriture féminine” — főleg Kristevánál — a (poszt)modern kor írásának szinonimájává lesz.

A másik szöveg, Simone de Beauvoir 1949-ben megjelent *Le Deuxième Sexe* című könyve, az elsők között vizsgálja átfogóan és szisztematikusan a nőiség szociológiai konstrukcióját és a nő helyét a történelemben. Híressé vált mondata, „Az ember nem nőként jön a világra, hanem azzá lesz” (a második könyv elején), a Gender Studies mottója lehetne, amennyiben ez nő és nőiség fogalmát nem biológiai, hanem szociológiai kategóriaként definiálja. Ezzel hangsúlyozza, hogy a tradicionális nőkép keletkezésének kizárólag szociálpszichológiai és történeti magyarázata van. „Nő” és „nőiség” Beauvoir szerint nem valami eredendően meglevő kategória, hanem társadalmi „tulajdonítás”: a társadalom által előírt kulturális szerepek egyik formája. Beauvoir aforisztikus tétele anticipálja azt a lépést, amelyet a feminista tudomány a Gender Studiesig utóbb megtesz.

Beauvoir könyvének egyes fejezeteiben Stendháltól D. H. Lawrence-ig vizsgálja a nő-image-eket, és megállapítja, hogy mindenütt ugyanaz a mítosz szerepel mindig újra inszceniálva: a nő mindig mint a férfitől különböző *másik* konstruált. Ez a *másik* pusztán természeti lény, amely lehet fenyegető érzékiség vagy idealizált természet. A „nőiség” sokszor negatív fóliaként funkcionál, amely előtt a maskulin önmeghatározás és hatalom különösen plasztikusan nyilvánulhat meg. Mind Woolf, mind Beauvoir szerint a nő mítoszként és képként — olykor szinte már túltreprezentált módon — jelen van ugyan az irodalom- és kultúrtörténetben, a történelemben azonban — konstitutív tényezőként — nincs helye: sem az univerzális történelemben, amely szinte kizárólag férfiteketet jegyzett fel, sem az irodalom és kultúra rendszerében, melyből alkotóként, sőt, sokáig fogyasztóként is, életfeltételeinél fogva többnyire kiszorult.

Miközben a hangsúly a nőkép kritikájáról ennek a nőképnek a specifikus konstrukciójára helyeződött át, azok az esztétikai eljárások is előtérbe kerültek,

amelyek ezt a nőiség-fogalmat a szó szoros értelmében megjelenítették. Ez tovább vezetett ahhoz a kérdéshez, milyen pozícióból kritizálhatók ezek a képek egyáltalán, ha „nő” és „nőiség” csakis ezekben a képekben létezik, ha az imaginált nőiség a mind a történelemből, mind a kultúrából kizárt *másikban* testesül meg, vagyis imagináció és realitás egybeesni látszik. Az újabb feminista tanulmányok ezzel szemben Beauvoir korai tézisést bizonyítják, mely szerint a nemek közötti differencia nem más, mint a „nőiségnek” ez a tradicionális képi megjelenítése, azaz imaginációk és fikcionalizációk folyamata. Ezek mögött a képek mögött nem áll sem konkrét nem, sem konkrét szubjektum. A női szubjektivitás képei éppúgy változnak, mint azok a pozíciók amelyekből a társadalmi nőimaginációk — „tulajdonítások” — történnek, ezért a feminista irodalomtudomány egyik feladata a mindenkorai nőképek konstruáltságát leleplezni. Ezek a kezdeményezések egyrészt a fikatív és imaginárius, illetve esztétikai tapasztalat és élettapasztalat viszonyával foglalkoznak, másrészt szemléletesen igazolják a diskurzusok hatalmát és funkcióját.

A feminista kutatás által inspirált interpretációk minden más irodalomelméleti tendenciánál erősebben hívják fel a figyelmet azokra a kizáró eljárásokra, amelyekkel egy adott kultúra a benne elnyomott képeket tematizálja és gyakran szövegeinek felszíne alá rejti. Ezek a megközelítések a nemspecifikus kérdésfeltevéstől elvonatkozathatók és olyan kisebbségi ellenkultúrákra is alkalmazhatók, mint például a szexuális magatartás, szociális vagy etnikai csoporthoz tartozás alapján létrejöttek. A feminista indíttatású irodalomelmélet mindmáig megőrizte szociális-történelmi érdeklődését, de már nem kötődik konkrét szociális és politikai engagement-okhoz. Ennek következtében orientációja az életvilág szférájából a filozófiába helyeződött át. Az irodalmat már nem a férfihatalom struktúráira vonatkoztatva vizsgálja, és nem is csupán az exempláris női önkonstitúció formáit keresi benne, hanem az irodalomban elrejtett nemi szerepeket: női és férfi szerepeket egyaránt. Az irodalmi nőképek pusztá kritikája helyett olyan elemzéseket végez, amelyek a nemek közötti differencia keletkezését és mechanizmusát már nem pusztán történelmi és szociálpszichológiai, hanem irodalmi-esztétikai konstrukcióikban tárják fel. Minthogy a női identitás egyre inkább megkérdőjeleződik, nemcsak a nő történetek archeológiája, hanem a nőképkutatás is kimegy a divatból. Míg a feminista irodalomtudomány a 60-as években még az irodalmon belüli nőábrázolásokat férfi-projekciók sztereotípiáitól izolálva, azokat kritizálva vizsgálta, ma már az explicit nyelvi illetve szövegszint felé fordul, és a szöveg szerzőjének nemét a szöveg attribútumai szempontjából irrelevánsnak tekinti.

Az irodalmi művekben a Gender Studies nemspecifikus interpretációi áttekintik a hangsúlyt a nőképek elemzéséről a nemi differenciák konstituálására. Ezekben nem a mindig újra-konstituálendő férfi-női bináris oppozíciójáról van szó, inkább azokról a történelmileg mindig különböző folyamatokról, amelyek révén ez az oppozíció mindig újrakeletkezik és mindig átalakul. A feminista tudományt felváltó Gender Studies ezért már nem csupán nő kutatás, hanem a nemi szerepek tudománya, épp annyira nevezhető „Men Studies”-nak, mint „Women Studies”-nak. Mint Joan Wallach Scott *Gender: Egy hasznos kategória* című tanulmányában ki-

fejt, a „gender” a „sex”-szel ellentétben nem a biológiai nemet jelöli, hanem azokat a kulturálisan, társadalmilag és történelmileg különbözőképpen szituált identitáskoncepciókat, amelyeket a „nőinek” és a „férfinak” tulajdonítanak. A gender az angolban ezen kívül a grammatikai nemet is implikálja, így a kulturális-társadalmi dimenzióhoz a nyelvi is társul.

A felvilágosodás kora a polgári és ipari forradalommal, a munkamegosztással a nemek közötti diskurzust mint életformát és mint nyelvi formát vezette be, és a korabeli természettudományokra támaszkodva a nemek közötti differenciát „természetes”, velünk született, biológiai és antropológiai különbségként alapozta meg. A testi differenciáknak nemcsak különböző, hanem sokszor ellentétes szellemi és lelki hajlamokat kellett megmagyarázniuk, továbbá a jogok és kötelességek egyenlőtlen elosztását igazolniuk. Ha ezt a sajátos nemek közötti diskurzust nem misztifikáljuk biológiai törvénnyé, hanem annak fogjuk fel, ami: egy történelmi formációhoz kapcsolódó stratégiának, akkor az állítólagos természet mint kulturális minta lepleződik le.

Még jellemzőbb példa a nemi szerepek történelmileg változó és társadalmi konszenzustól függő sajátosságaira a szentimentalizmus és a francia forradalom diskurzusa. Az érzékenység mozgalmának kulturális diszpozíciója olyan, később „nőiesnek” nevezett praktikákat kultivált, mint a bensőséges érzések közvetlen kifejezése sírás, gyengédség, önsajnálát, empátia stb. által, amelynek képessége a fiatal polgári réteg megkülönböztető jegye volt az arisztokráciával szemben. Jellemző a fogalmak történeti változékonyságára csakúgy, mint az uralomra jutott diskurzus hatalmára, hogy az „elpuhult”, „nőies” „gyengeség” pár évtizeddel később, a francia forradalom idején már az arisztokráciának tulajdonított negatív „márkajelzés” volt. A szentimentalizmusban mint általános diszpozícióban eredetileg mindkét nem osztozott. Valamivel később az érzékenység már csak női attribútum volt, míg ennek hiánya éppen a férfiasságot definiálta. Az eredetileg szociális differencia tehát előbb nemi differenciává vált, majd a nemek szembeállítására szolgáló raszter minden nehézség nélkül átvihető volt politikailag szembenálló felekre, azaz, olyan hatalmi viszonyokra, amelynek kizárólag férfi szereplői voltak. A megerősödött polgárság politikai ellenfelét a női alávetettség attribútumaival bélyegezte meg és deklasszálta, ilyen módon is legitimálva hatalomátvételt.

Ennek további következménye a nemi oppozíciók 19. századi elosztása, mely a privát és nyilvános szféra teljes szétválasztásához vezetett, előbbihez rendelve a nőt, utóbbihoz a férfit. Szimptomatikus, hogy a 19. századi regényíróknak kivétel nélkül megmaradnak abban a privát szférában, amelyet a társadalom mint nőknek nekik is kijelölt. Elaine Showalter az angliai nőirodalom 19. századi fejlődését a kisebbségi irodaloméval hasonlította össze. Az íróknak előbb el kellett sajátítani egy „hangot”, mellyel tapasztalataikat artikulálhatják. Sandra Gilbert és Susan Gubar ugyanezt a kettős hagyomány fényében vizsgálja, amely férfiírók kánonjára és az ott reprodukált nőképre orientálódik, azaz házias erények nőies és objektívált terére, és ezzel egyidejűleg egy másikra, amelyben a nő saját hangja jut kifejezésre. Ezeknek a regényeknek és viktoriánus hősnőiknek felszíne alatt felbukkan egy „másik” nő képe, amely az örület és szkizofrén hasadás fenomenjei-

ben, a narratív koherencia áttörésében és egy, a férfi szövegmintákat állandóan megkérdőjelező női szubtextusban ismerhető fel. Itt is jelentkezett az a probléma, ami a nőképkutatásban, hogy milyen pozícióból kellene egy női perspektívájú artikulációnak kiindulnia, minthogy egy genuin női tapasztalatra és perspektívára történő mindennemű hivatkozás a mindenütt jelenlevő férfitradíció és férfinyelv által kizárt *másikat* jelöli.

A nemek közötti oppozíciók történelmi változékonysága nemcsak azt bizonyítja, hogy ezek különböző — a szexuálison kívül szociális, politikai — szférákban léphetnek fel, hanem hogy különböző célokra mozgósíthatók. Hatékonyá azonban minden esetben hierarchikus strukturáltságuk folytán lesznek, mivel értékbinaritásokat és hatalmi viszonyokat implikálnak. Az irodalmi művekben ezek a jelentéstulajdonítások nemcsak megjelennek, hanem keletkezésük és retorikájuk is nyomon követhető, például a narratív struktúrákban, amelyek a nemek közötti differenciákat inszcenálják. Függetlenül az adott hős biológiai nemétől, az aktivitás és mobilitás „férfiasként” konnotálódik, míg a leküzdendő akadályok, pl. a tér, mint mozdulatlan pozíció, „nőiesként” szerepel. A testnyelv, a nemi magatartás is történetileg szituált és diszkurzívan rögzített (Foucault, 1978), ezért irodalmi megjelenése sem lehet független azoktól a diskurzusoktól, amelyek az adott kor tudását dokumentálják. A történelmi változásokkal az irodalmi sztereotípiák is megváltoznak. Az aktivitás és mobilitás az első világháború utáni évek irodalmában már nem feltétlenül férfi attribútumok, sőt, mint ahogy az új tárgyilagosság prózája szemlélteti, a korábban passzív tér a korábban aktív férfi hősök diadalmas ellenfelévé nő fel. Aktív–passzív bináris hierarchikus oppozíciójának felcserélődése a nemek közötti hierarchia lassú átstrukturálódásának egyik jele, és a nemi identitás történeti változékonyságának újabb bizonyítéka.

A feminista irodalomteoretikusok különböző radikalitással hangsúlyozzák a nemi identitás performancia-minőségét. Judith Butler *A nemek kényelmetlensége* című sikerkönyvében a nemi normákat fantazmagóriáknak titulálja. A Gender Studies keretében zajló törekvések a történelmileg változó nemi identitások leírására kultúrtörténeti munkákkal egészülnek ki, mint például Stephen Greenblatt elemzéseivel. Kultúr- és mentalitástörténeti aspektusok összekötése strukturalista eredetű nyelvi–retorikai szövegelemzésekkel termékenynek bizonyul.

A Gender Studies keretei között arról is vita folyik, hogy a nemiségnek mint természeti adottság helyett kulturális terméknek a meghatározása talán csak meghatározásmód-váltás. Minthogy a társadalmi meghatározások nem manipulálhatók egyes személyek által, mint ahogy institutionális diskurzusok hatalmát sem lehet kijátszani, felmerül a kérdés, hogy a kulturáltan rögzített Gender-identitások éppoly kevésbé alakíthatók-e, mint a természetes hajlamok. A szerepekkel való azonosulás olyan mély, hogy az ideológiakritikai distancionálás ugyanolyan utópikusnak tűnik, mint egy olyan női beszédmódnak a vágya, amely a bevett kategóriákat egy még meg nem talált *másik* pozícióból hiteltelenné tehetné. Butler javaslata: radikális támadás helyett a szerepminták ironikus deformálása, azaz forradalom helyett egyfajta szubverzió.

Irodalom

- BUTLER, Judith: *Das Unbehagen der Geschlechter* [A nemek kényelmetlensége], Frankfurt/M. 1991
- Körper vom Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts [Test, amelynek súlya van. A nem diszkurzív határai], Berlin 1994
- CIXOUS, Hélène: *Weiblichkeit in der Schrift* [Nőiség az írásban], Berlin 1980
- EAGLETON, Terry (szerk.): *Feminist Literary Theory* [Feminista irodalomelmélet], Oxford 1986
- FÁBRY, Anna: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írók története két évszázad között (1795–1905), Budapest 1996
- FELMAN, Shoshana: *What does a woman want? Reading and Sexual Difference* [Mit akar egy nő? Olvasás és nemi differencia], Baltimore 1993
- FOUCAULT, Michel: *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit* [A hatalom diszpozitívája. Szexualitás, tudás és igazság], Berlin 1978
- GNÜG, Hiltrud – MÖHRMANN, Renate: *Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* [Nők irodalomtörténete. Író nők a középkortól a jelenig], Stuttgart 1985
- IRIGARAY, Luce: *Speculum. Spiegel des anderen Geschlechts* [A másik nem tükré], Frankfurt/M. 1980
- KRISTEVA, Julia: *Die Revolution der poetischen Sprache* [A költői nyelv forradalma], Frankfurt/M. 1978
- MILLER, N. K. (szerk.): *Poetics of Gender* [A nem költészete] New York 1986
- MOI, Toril: *Sexus – Text – Herrschaft* [Szexus – szöveg – uralom], Bremen 1989
- SCOTT, Joan Wallace: *Gender and the Politics of History* [Gender és történelempolitika], New York 1988
- SHOWALTER, Elaine: *A Literature of Their Own* [Saját irodalom], Princeton 1977
- STEPHAN, Inge (szerk.): *Frauensprache – Frauenliteratur* [Női nyelv – Nőirodalom], Göttingen 1978
- VINCKEN, Barbara: *Dekonstruktiver Feminismus in Amerika* [Dekonstruktív feminizmus Amerikában], Frankfurt/M. 1992
- WEIGEL, Sigrid – STEPHAN, Inge (szerk.): *Feministische Literaturwissenschaft* [Feminista Irodalomtudomány], Berlin 1984 (szerk. I. Stephannal): *Die verborgene Frau* [Az elrejtőzött nő], Hamburg 1985